

ХЕРТА КУНА

ШТОКАВСКИ У ФУНКЦИЈИ ЛИТЕРАРНОГ И СТАНДАРДНОГ ЈЕЗИКА НА КАЈКАВСКОЈ ЈЕЗИЧКОЈ ТЕРИТОРИЈИ (Културно-хисторијска анализа)

При генези једног стандардног језика битну улогу игра читав низ ванлингвистичких компонената, међу којима значајно мјесто заузима литерарнојезичка традиција, која увијек стоји у извјесном односу према оном језичком идиому на бази којег се формира одређени стандардни језик, без обзира да ли је за тај идиом везана директно или индиректно. Друга значајна компонента је дијалекатска ситуација регије коју стандардни језик у настајању треба да обухвати, а трећа, и у много чему и пресудна је конкретна друштвено-политичка ситуација и хисторијски моменат у коме је отпочело формирање стандардног језика. Према томе, ако формирање српскохрватског језика посматрамо са становишта интереса хрватске нације, нужно је имати у виду дијалекатску стварност, тј. чињеницу да су код припадника хрватске нације заступљена сва три главна српскохрватска дијалекта: кајкавски, чакавски и штокавски; српска нација покрива два дијалекатска подручја: штокавско и торлачко, а Црногорци и Муслимани су искључиво штокавци. Према томе, док штокавским говоре Црногорци, Муслимани, највећи дио Срба и велики дио Хрвата, кајкавским и чакавским говоре искључиво Хрвати, и то данас на доста суженој територији. При томе, кајкавски обухвата сјеверну Хрватску, поглавито територију која је као посебна административно-правна јединица егзистирала као тзв. цивилна Хрватска у склопу Аустро-Угарске, — Хрвати штокавци насељавају већи дио далматинског залеђа, југоисточни дио Далмације, Славонију, велики дио простора ју-

жно од Саве, мање или веће просторе у Босни и Херцеговини, док чаквац попуњавају преостали простор СР Хрватске.¹

Овакво дијалекатско стање имало је, како је већ споменуто, за нове епохе литерарног, као и за стандардни језик у неким аспектима и битан значај, међутим, за развој литерарног језика најстаријих епоха дијалекатског супстрат је од другостепене важности у поређењу са друштвено-политичким приликама које су диктирале правце читавог културно-историјског кретања, па тиме и одређених тенденција у формирању литерарног језика. Наиме, још од црквеног раскола у XI вијеку преко српскохрватске језичке територије прошла је вјерска граница између римске и византијске цркве, па се у крајњем резултату цио источни дио, тј. цијела данашња Србија, Црна Гора и Војводина, приклонио источној, тј. православној хришћанској цркви, док се западни дио српскохрватског језичког територија нашао под ингеренцијом римског папе. На тај је начин вјера, која је била веома јака друштвено-политичка сила у средњем вијеку, а и касније, на доста драстичан начин раздвојила Србе и Хрвате, и то не само у вјерском него у великој мјери и у културно-историјском погледу. Заједничка језичка територија је на тај начин постала тло на коме су се развиле двије посебне културе, са многим специфичностима и властитим правцима развоја. Нарочито је значајно да су књижевне везе између подручја римске и византијске цркве на јужнословенском тлу најчешће ишле преко приморско-зетске области на Македонију, тако да је при том изостајао директан контакт хрватског и српског простора, па су на тај начин сви елементи који су одлучни за формирање заједничког литерарног језика ишли у прилог разбијању литерарнојезичког јединства.²

Овакву вјерску ситуацију на цјеловитом српскохрватском језичком подручју допуњује још и чињеница да су и сами Хрвати релативно веома кратко вријеме живјели у правој државној заједници, чак никад сви; далматинска је обала врло рано потпала под византијску, а затим под млетачку власт, а остала Хрватска под Мађарску, да би се после Мохацке битке заједно с Мађарском нашао у склопу Аустрије.

Осим тога, у Босни и Херцеговини, која представља својеврсну енклаву између истока и запада, уз врло јаку патаренску цркву тзв. босанских крстјана може се претпоставити да је било припадника и католичке и православне цркве.³ Истина, Босна и Херцеговина (Хум) егзистирале су већ врло рано као самостална државна творевина да би у XV в. и она пала под турску власт, па је на тај начин још један дио Хрвата био одвојен у посебној државној, односно административној цјелини, уколико се у том раном периоду католици Босанци могу уопће сврставати међу Хрвате. У каснијој епоси, када је вјера постала национално обиљежје, то је несумњиво. На тај начин су се Хрвати нашли раздијељени међу три државне организације, од којих ниједна није била национал-

¹ Види П. Ивић, *Die serbokroatischen Dialekte*, Gravenhage, 1958. (карта) и Д. Брозовић, *Дијалекатска карта хрватско-српског језичког простора*, Радови св. 8, Задар, 1970, карта бр. 1 и 2.

² Термин литерарни језик употребљавам у оном значењу у којем је у руској лингвистици усвојен термин донационални литерарни језик.

³ Види С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Бгд., 1964. (в. карту на стр. 284).

ног карактера, тј. између Аустрије, Турске и Млетака, не рачунајући самостални град — државу Дубровник, који ће у развоју литерарног језика Хрвата одиграти сасвим специфичну и веома значајну улогу. Оцртана политичко-географска ситуација остаће готово непромијењена све до почетка XIX вијека, када се већина Хрвата ипак нашла у склопу једне државне организације, Аустро-угарске монархије.

Оваква историјска стварност условила је посебан развој и на плану културе, тако да су се рађале, у зависности од различитих услова, мале покрајинске књижевности на различитим дијалекатским подручјима, чија је вриједност веома неједнака с обзиром на цјелокупни културно-историјски развој. Ова расцјепканост је до извјесне мјере умањила и значај дубровачке књижевности, која се рађа крајем XV в. и има све значајке ренесансне књижевности, у чијим се њедрима развија и неколико литерарних стваралаца који би, да су којом срећом припадали књижевности која би обухватала веће језичко подручје, имали за хрватску културу, а тиме и за развој литерарног језика, пресуднији значај. Овдје се, у првом реду, мисли на М. Држића и И. Гундулића, који су, сваки на свој начин, оригинални и самосвојни ствараоци у оквиру књижевности своје епохе. Међутим, како се према географском и политичком положају могло и очекивати, ренесансна се књижевност врло рано развила и на ширем далматинском подручју, у ствари изгледа, чак и нешто раније од дубровачке књижевности,⁴ и то на темељу најстарије хрватске литературе уопће, хрватскочакавске редакције старославенског, која се у Хрватском приморју и на оточима Кварнера појављује већ у XI стољећу, да би врхунски процват доживјела у XV вијеку.

Иако ова литература у цјелини носи значајке редакцијске књижевности, на бази старославенског, те према томе иде у круг кодекса црквенославенске књижевности, у њој је понегдје јако изражена чакавска говорна подлога, нарочито у оном дијелу текстова који нису директно везани за изразито црквене потребе. Ријеч је о тзв. пучкорелигиозној књижевности, у чијем се оквиру развијају најразличитији књижевни родови, укључујући и зачетке драме у тзв. црквеним приказанима, као и преводну књижевност средњевјековних романа и духовну поезију.⁵ Ова и оваква пучкорелигиозна књижевност постала је подлогом за равој ренесансне књижевности управо тиме што јој је пренијела и подарила свој већ донекле изграђен литерарни језик, а затим до извјесне мјере и своју тематику и мотиве. Како је тај језик био примарно чакавски дијалекат, са релативно мало црквенословенских натруха, прва права свјетовна хрватска књижевност, која је имала и одређену литерарну вриједност, била је на чакавском дијалекту. На тај начин код Хрвата као први и најзначајнији литерарни језик добио превагу чакавски дијалект и он ће доста дуго задржати те прерогативе литерарног језика, чак у тој мјери да се све

⁴ Мада је појава М. Марулића, који је чакавац, и првих дубровачких трубадура Ш. Менчетића и Џора Држића приближно једновремена, о утицају чакавске на дубровачку ренесансну књижевност говори језик првих дубровачких трубадура, њихов икавизам и дјелимични, сасвим литерарни чакавизам (в. и Решетар М., *Die čakavština und deren einstige und jetzige Grenzen*, *AfslPh*, XIII, 384—385).

⁵ Усп. о том опширније В. Штефанић, *Хрватска писменост и књижевност средњег вијека* (Пет стољећа хрватске књижевности, Згб. 1969), стр. 34—62 и тамо наведену литературу.

до XVII в. штокавски Дубровник за сва литерарна поетска остварења служио, мање-више, извјесним коинеом у којем је у знатнијој мјери био присутан утицај чакавског дијалекта.⁶ Истина је да се у Дубровнику већ у XVI в. јавља и књижевна проза на мање-више чистом дубровачком говору, али њу у то вријеме ни писац ни читаоци нису сматрали литературом у строгом смислу ријечи. То је или набожна проза, какву је писао Базилије Градић, или су то тзв. грађанске комедије Марина Држића, које служе као пригодна забава, дјела, у ствари, високе умјетничке вриједности, али у свом времену схваћена као нижа врста литературе, без ауреолa поетске креације, која се једина признавала као истинска умјетност. Тек у XVII столећу ће један одиста велики писац, Иван Гундулић, почети да пише поезију мање-више чистим штокавским ијекавским дубровачким говором, а његов ће примјер дјеловати и на друге писце и ствараоце, тако да је од XVII в. дубровачка литература изразитије штокавскоијекавска.

На кајкавској дијалекатској територији књижевност на народном језику јавља се знатно касније него на чакавској, управо тек у другој половини XVI в. Ово долази отуда што је у сјеверној Хрватској од најранијих времена језик цркве, па тиме и културе, латински, а осим тога, дио горњег слоја феудалне хијерархије служиће се мађарским и њемачким језиком својих политичких партнера у оквиру Мађарске и Аустрије. Наиме, на овој територији црквенославенски хрватске редакције није никада ухватио чвршћега коријена, па прва књижевност писана народним језиком на кајкавском дијалекатском терену није имала никаква ослоњаца у ранијој литерарној традицији. Управо све до XVII вијека на кајкавском тлу нема значајнијих књижевних имена, тематика дјела је скучена и све литерарне творевине тога времена, узете као литерарне у сасвим условном смислу, много се не удаљују од утилитарне и моралистичке протуреформаторске књижевности без већих литерарних претензија, коју је у то вријеме његовала, а и подстицала католичка црква. Осим чињенице да цивилна Хрватска улази у круг црквеног латинитета, битно је да у администрацију постепено улази мађарски језик, касније и њемачки, те да су писмени слојеви становништва, носиоци културе тога времена, великим дијелом однорођени феудалци, чији интереси нису увијек везани за хрватску територију, а грађанство још не представља одлучујућу снагу, ни у политичком, ни у економском, па самим тим ни у културном погледу.

Први импулси за стварање било какве литературе на народном језику дошли су заправо са стране и најуже су повезани са дјеловањем словенацких протестаната, у првом реду Приможо Трубара — за Хрватску уопће, а за кајкавску Хрватску са истакнутим присталицом реформације Јурјем Зринским, који је у ту сврху 1572. год. основао на свом имању у Неделишћу штампарију, а она је, истина, била врло кратког вијека. Штампарија је уништена, а такође и дјела су имала протестантски карактер, али је то изазвало и на овом терену исту реакцију католичке цркве, као и у другим крајевима, тј. објављивање протуреформацијских, а затим и других књига, дјела на народном језику. Као носиоци

⁶ Уп. Решетар М., Језик Марина Држића, Рад ЈАЗУ 248, Згб., 1933, стр. 207—212. и Језик пјесамa Рањинина Зборника, Рад ЈАЗУ 255, Згб., 1936, стр. 182—184.

ове литературе у XVI стољећу помињу се Антун Врамец, каноник из Врбовца крај Загреба, који је написао Кронику, те Иван Пергошић, преводилац дјела мађарског писца Вербеција »*Decretum tripartitum*«.

Међутим, у XVII в. јавиће се и на овом тлу значајнија литерарна имена, мада ова књижевност никад није дала литерарна дјела на оном умјетничком и поетском нивоу, нити оног значаја као што је то био случај са дубровачком, па и уопће са далматинском ренесансном књижевношћу. Међутим, дијелом је за релативну неафирмисаност те литературе крива и мала распрострањеност кајкавског дијалекта, његова слаба приступачност читаоцима на осталој територији српскохрватског језика, па и самим Хрватима с других дијалекатских терена, затим унутрашња исцјепканост и раздробљеност те литературе у погледу језика, с обзиром да до краја XVIII в. на кајкавској територији није развијен један опћи литерарни коине, па су отуд и даровити писци, као што је то био лиричар Фрањо Крсто Франкопан са својим „Гартлицом“, остајали у сјенци.⁷

За разлику од кајкаваца дубровачки штокавци у XVII в. успијевају да бар до извјесне мјере прошире круг свог литерарног утицаја и на друге дијелове хрватске народне територије и на Хрвате са територија с измијешаним становништвом, макар и посредним путем, и, наравно, само парцијално. Ипак, дубровачка литература се пробија већ у то вријеме изван зидина Дубровника, па чак и изван уске далматинске арее, с којом ју је кроз два стољећа везивала заједничка литерарна традиција. Има основа за тврдњу да током XVII в. она постаје позната барем једном дијелу хрватских феудалаца и интелигената цивилне Хрватске, затим је несумњиво, макар и сасвим парцијално, познају и босански фрањевци.

Наиме, у Босни и Херцеговини се почетком XVII вијека јавља такође књижевност на мање-више чистом народном језику коју његују босански фрањевци, подстакнути протуреформаторском дјелатношћу католичке цркве. Ова утилитарна и набожна књижевност не излази из круга тематике која јој је наметнута већ самим компонентама њеног настанка, а те је компоненте, с друге стране, више или мање изравно везују за један тип далматинске, па и дубровачке књижевности, за литерарну дјелатност свећенства тога подручја које наставља да гаји традицију популарне набожне књижевности у неким посебним видовима. Бриљантан примјер за то су „Пиштоле и еванђеља“ Ивана Бандулавића, које представљају само штокавизирану прераду истог дјела Бенедета Зборовчића, дјела писаног у традицији далматинске набожне књижевности, али чакавским дијалектом.⁸ Босански фрањевци, који дјелују на изразито штокавском терену, морали су да преферирају штокавски дијалект, с обзиром да је та књижевност окренута масовном читаоцу и слушаоцу, сељаку штокавцу. Тражећи литерарни израз који би био нај-

⁷ Сам „Гартлиц“ је еклатантан примјер језичке неустаљености, с обзиром да су различити дијелови ове збирке врло неједнаки у погледу језичких особина дијалекатског ранга.

⁸ О везама са Дбком и сјевернијом Далмацијом, па и са глагољском књижевношћу, в. Ђорђевић Д. С., Матија Дивковић, Глас САН 53, стр. 45—71, а о Бандулавићевим „Пиштолама“ в. податак код Ф. Фанцева, Марко Андриолић Трогиранин, заборањени писац XVI в., Зборник фил. и лингв. студија А. Белића, Бгд., 1921, стр. 174—179.

ефикаснији у односу на читаоца, писци истог типа књижевности и изван босанско-херцеговачког подручја морали су да увиде широку распрострањеност штокавског говора, што је било откриће од посебног значаја и са одређеним посљедицама.

С друге стране, као што сам већ поменула, и кајкавски писци XVII в. познавали су дубровачку књижевност, ако не сви, а оно свакако барем најзначајнији, као што су несумњиво познавали и чакавску ренесансу, између осталог и због тога што су неки од њих били и по рођењу чакавци. Већ помињани Франкопан, као и Павао Ритер Витезовић су по рођењу чакавци, мада се и један и други убрајају у кајкавске писце. Витезовић се родио у чакавском Сењу и из дјетињства је као свој матерњи понио чакавски дијалект, али се касније током цијелог живота кретао претежно по кајкавској језичкој територији.⁹ Трећи значајан писац ове епохе је рођени кајкавац Иван Белостенец, мање значајан као књижевник и умјетник, а више као лексикограф и новатор на језичком плану.

У кајкавској књижевности дуго се времена као основни проблем наметало питање језика и језичког израза, с обзиром да је у тако просторно ограниченој књижевности постојала унутрашња потреба да се прошири и на припаднике других дијалеката хрватске националности. Тако је језик и језички израз посебна брига сваког писца ове књижевности, а код појединаца он постаје и њихова главна преокупација. Белостенец је од наведене тројице писаца једини свећеник, и то калуђер павлин, те је као такав доста путовао и кретао се по цијелој хрватској територији и тако дошао у додицај са сва три дијалекта, мада је ипак претежно боравио на кајкавској и чакавској територији.¹⁰ Међутим, оно што повезује сву тројицу поменутих писаца, то је њихов литерарни језик, а код Белостенца и Ритера-Витезовића то је и на извјестан начин присутан теоретски приступ проблематици хрватског литерарног језика. Код све тројице је, такође, несумњив утицај штокавске литературе, присутност одређеног квантума штокавских језичких особина, мада не код све тројице подједнако, а исто тако тај утицај је неједнак чак и у појединачним литерарним дјелима сваког понаособ. Осим тога, штокавске језичке значајке ни код једног нису у било којој особини консеквентно проведене, мада је код Витезовића и Белостенца у неким дјелима могуће констатовати интензивније примјењивање штокавских језичких карактеристика на фонетском плану. У првом реду, занимљиво је да је код све тројице присутан и икавски рефлекс јата, што је заједничка особина великог дијела чакавских и једног дијела штокавских говора. Уз то, у дубровачкој поезији XVI стољећа претеже, такође, икавски рефлекс, иако је Дубровник ијекавски, а таква је углавном и његова поезија послје Гундулића; мјешовити икавско-ијекавски рефлекс једна је од особина литерарног коинеа босанских фрањеваца, уз изртзити икавизам остале фрањевачке литературе, што је све могло да придонесе икавизацији и код ових кајкавских писаца. Такође, и у погледу лексике свјесне интервенције ишле су у правцу обједињавања лексике најразличитијих дијалекатских подручја, што је дошло нарочито до израза у лексикограф-

⁹ О. П. Ритеру-Витезовићу в. опширније В. Клаић, Живот и дјела Павла Ритера Витезовића, Згб., 1914.

¹⁰ Види Hadrovics L., Zur Geschichte der einheitlichen kroatischen Schriftsprache, Будимпешта, 1942, стр. 7—15.

ском раду Ивана Белостенца и Ритера-Витезовића, творца двају рјечника, од којих је Белостенчев значајнији, јер је и објављен, мада тек после ауторове смрти. Увођење лексике која је туђа кајкавској, а понекад и чакавској говорној територији, као синонима уз кајкавску лексику, говори, о свјесном настојању да се језик приближи и широком простору штокавских говора, да се створи таква литерарнојезичка мјешавина коју би могли, под извјесним условима, да прихвате Хрвати на територији сва три дијалекатска подручја.¹¹

Овакве интенције за стварање једног хибридног литерарног језика нису, међутим, у хрватској литератури зачете дјеловањем поменутих књижевника, мада су нове на кајкавској дијалекатској територији, оне се, у ствари, први пут јављају већ у XVI в. као дио програма и дјеловања хрватских протестаната у Истри и Хрватском Приморју. Антон Далматинац, Јурај Цвечић и Стјепан Конзул Истранин, главни поборници Лутерових идеја у јужној Хрватској, поставили су себи за циљ да прошире протестантски покрет не само на цијелу Хрватску, него и на Босну и Херцеговину, а по могућности чак и на Србију и Бугарску. Разумљиво је да такви сувише амбициозни планови нису могли да буду чак ни дјеломично реализовани, тако да се стварно дјеловање протестаната ограничило на два хрватска језичка подручја: на чакавску Истру и Хрватско Приморје, те из другог правца, али у знатно мањем опсегу, на сјеверни дио кајкавске Хрватске. До Босне ово дјеловање, изгледа, није уопће допрло. Ипак, у складу са својим првобитним плановима и не одустајући од примарне замисли, протестанти су се потрудили да језик учине што приступачнијим што ширем кругу евентуалних читалаца, у првом реду на тај начин што су настојали да се служе лексиком која има, по могућности, што већу распрострањеност, а уколико им то није полазило за руком, они су прибјегавали употреби синонима и објашњењима једне лексеме другом, претпостављајући да ће један од синонима бити познат читаоцима друге дијалекатске aree.¹² Дјеловање хрватских протестаната ипак је са становишта хрватске литературе, као и са становишта литерарног језика, остало углавном периферна појава, краткотрајна у времену, ограничена на крајеве у којима је постојала традиционална хрватска глагољска књижевност, која већ од XV в. и сама постепено губи свој првобитни значај, али сама идеја хибридног језика показале се у специфичним хрватским условима као врло плодотворна, као идеја, којој ће се у одређеним интервалима враћати хрватски књижевници и културни радници.

По свему судећи, изгледа врло вјероватно да је Белостенец познавао протестантску књижевност XVI в., макар и у ограниченом опсегу, па је дјеломично и отуда могао да црпи идеје за свој лексикографски рад. Живећи у једном калуђерском реду и крећући се по истарским манастирима, он је морао на било који начин да се сусретне са одјецима активности протестаната, јер су и они дјеловали на истом тлу. Како се и иначе католичка протуреформација служила, у суштини, истим средствима којим и протестанти, логично је да је идеју о лексичком богаћењу

¹¹ Види Hadrovics L., о. ц., стр. 21 и д.

¹² Усп. Ф. Фанцев, Језик хрватских протестантских писаца 16. вијека, Рад ЈАЗУ 214, Згб., 1916. стр. 56—89 и Рад 212, стр. 148—154.

и о стварању хибридног језика, који би као литерарни могао да егзистира на цијелом хрватском подручју могао да сагледа у протестантским дјелима и њиховом језику и да је отуда преузме, мада сам Белостенец у суштини није изразио протуреформаторски писац. Истина, Белостенчев латинско-српскохрватски рјечник није штампан за његовог живота, него се као постхумно издање појавио тек послје интервенције двају редактора, Орловића и Мужара, од којих је први рођен у Славонској Пожеги, па се тако извјестан број славонизама и турцизама могу приписати и његовој каснијој интервенцији. Међутим, несумњиво је, ипак, да хибридно-остенчева рјечника, тј. уношење чакавске и штокавске лексике уз кајавску, потиче од самог Белостенца, у већој или мањој мјери, с обзиром да се исте тенденције виде и у другим његовим књижевним радовима, нарочито у проповиједима.¹³

Као и Белостенец, и Павао Ритер-Витезовић је очигледно диспониран да створи литерарни језик на бази интеграције елемената сва три дијалекта, — међутим, како је он поријеклом чакавац, превагу ће постепено добити они елементи који су заједнички одређеном броју чакавских и штокавских говора, тако да ће језичка мјешавина која се појављује у његовим дјелима бити хомогенија и утисак вјештачке творевине биће у овом случају сведен на мању мјеру него у Белостенчевим књижевним радовима. Осим тога, да ли вођен свјесном намјером, или спонтано, под утицајем дубровачке штокавске књижевности, коју је несумњиво познавао, он се при крају свога живота у језичком изразу приближава штокавском дијалекту а сачувани дио његовог рјечника показује потпуну лексичку напоредност сва три дијалекта, што одговара лексикографским идејама које је изложио готово на почетку свога књижевног рада.¹⁴

Витезовић је, свакако, познавао рад и идеје Бартола Кашића, чакавског језуите који је велики дио свог живота провео у Дубровнику, гдје је и књижевно дјеловао. Бартол Кашић је већ почетком XVII в. не само пропагирао штокавски као дијалект најпогоднији да послужи као база за литерарни језик хрватски, него је, одбацивши свој матерњи чакавски говор, писао и књижевна дјела, истина углавном религиозног карактера, на штокавском, опредјељујући се при том за литерарни коине који је по низу особина најближи босанским говорима. Он, вјероватно, стоји и под упливом прве појаве фрањевачке књижевности на босанском тлу, па се код њега среће и специфични термин за заједнички литерарни језик, тзв. славо-босански.¹⁵

Тако се код тројице писаца с различитих дијалекатских подручја, с малом разликом од коју десетину година, среће мање или више изразита штокавизација њиховог матерњег говора у литерарној употреби, уз елементе треће дијалекатске арее код Витезовића и Белостенца. Оваква оријентација диктирана је код књижевника ове епохе у првом реду ванлингвистичким моментима, првенствено географским положајем ареа

¹³ Упоредну анализу рјечника извршио је L. Handrovics, о. ц., стр. 36—42.

¹⁴ В. код Клаића, о. ц., нарочито примјере текста стр. 258, 211—212, в. и 3. Ритер-Витезовић, О језику Витезовићеве Кронике, Радови Славенског института 2, Згб. 1958, стр. 94 и д.

¹⁵ Види М. Комбол, Повиест хрватске књижевности до препорода, Згб., 1945, стр. 206—207.

штокавског дијалекта у односу према два остала дијалекта, и то у вези с конкретном друштвено-политичком ситуацијом. У ствари, кајкавски књижевници у тежњи да своју књижевну дјелатност прошире на веће језичко подручје морали су да рачунају, у првом реду, на оне области с хрватским становништвом на којима није било јаче традиране књижености. То су, на првом мјесту, области које су у XVII стољећу још под турском владавином, тј. Славонија и Босна и Херцеговина. У Босни и Херцеговини, како је већ речено, прва књижевна кретања појављују се у самом почетку XVII в., а и у Славонији је ситуација донекле слична, наиме, дјеловање босанских фрањеваца је у том периоду протегнуто и на Славонију, с обзиром да она чини с Босном све до половине XVIII в. јединствену фрањевачку организацију, тзв. Босну аргентину.¹⁶ Оваква ситуација у књижевности могла је да да прве импулсе за идеју преферирања штокавског дијалекта као заједничког књижевног језика свих Хрвата, нарочито ако се још узме у обзир чињеница да је на том терену већ у XVII в. могао постојати изграђени фолклорни коине, формиран управо на основу новоштокавских говора ове арее. (Под штокавским фолклорним коинеом подразумијева специјализовани новоштокавски интердијалект настао као резултат стварања фолклорног књижевног израза, према терминологији Д. Брозовића). Овакав готов и углавном изграђен језички израз у функцији литерарног језика, који је макар и у сасвим уско специјализованој функцији покривао знатно већи простор него било који језички идиом у литерарној функцији на кајкавском и чакавском тлу, управо је наметао идеју литерарне штокавизације писцима који су с њим могли да дођу у додир, а сасвим је извјесно да га је познавао Бартол Кашић, а највјероватније и Сењанин Витезовић.

Међутим, на кајкавском подручју у XVIII в. настаје епоха поновног враћања на кајкавске позиције, па чак и учвршћивање кајкавског као литерарног језика цивилне Хрватске. Одсудну улогу у том правцу одиграло је јачање Загреба, не само као политичког и административног него и као најјачег културног центра цијеле Хрватске. Поред тога, одсудну важност за културна кретања имало је нагло снажење загребачког грађанства, које у XVIII в. почиње да осваја нове и значајније позиције да би у XIX в. представљало главну националну снагу и главни ослонац за све, или готово све културне, па самим тим и литерарне подухвате. При томе треба истаћи још једну чињеницу лингвистичког карактера од битног значаја за овај заокрет на плану литерарног језика — велику раздробљеност кајкавског на поддијалекте с малим подручјем простирања, али с релативно јаким диференцијама на свим језичким плановима. Тако, иако је простор кајкавског неупоредиво мањи од штокавског, он се ипак распада на шест поддијалеката, који обухватају читав низ мање или више диференцираних мјесних говора.¹⁷ Јачање једног културног центра као таквог наметало је и његов мјесни говор као основицу за стварање једног кајкавског литерарног коинеа, који би у повољним условима могао да се даље развија у правцу стан-

¹⁶ Види В. М. В. Батинић, Дјеловање фрањеваца у Босни и Херцеговини, св. III, стр. 81 и д.

¹⁷ Види Д. Брозовић, о. ц., карта кајкавског нарјечја, и С. Ившић, Језик Хрвата кајкаваца, Љетопис ЈАЗУ 48, 1936, стр. 47—88.

дардизације. Међутим, у овој раној фази ово је резултирало само извјесном стабилизацијом на плану литерарног језика, мада је још рано говорити о било каквом нормирању, или чак о већој устаљености и уједначености језика разних типова литерарних дјела. Ипак, ни у томе времену није сасвим престала свака веза с подручјем штокавског дијалекта, с обзиром на то да су чак и у XVIII в. поједини писци писали истовремено и на кајкавском и на штокавском дијалекту, мада, наравно, никад сасвим чистом и беспријекорном. Тако је, нпр., један од најплоднијих писаца те књижевности, Јурај Мулих из Туропоља, центра једног од знатнијих кајкавских дијалекатских терена, сматрао да је дужан да дјелује не само на своје сународнике него и на штокавце Славонце, па у складу с том намјером неке књиге преноси из кајкавштине у штокавштину. Славонија се у XVIII в. ослободила турске доминације и ушла у државни склоп Аустрије, па је тако обновљен и код кајкаваца интерес за ово хрватско подручје, а обавеза да се интегрира и у културној сфери територија која је тек прикључена морали су осјећати и интелектуалци и феудалци цивилне Хрватске. С друге стране, Славонија у XVIII в. јача и своју самосталну књижевну дјелатност наслањајући се на већ постојећу традицију, која извире из повезаности њених носилаца фрањеваца с истородном књижевношћу у Босни и Херцеговини. Ова књижевност, писана релативно чистом штокавштином, у ствари је истог карактера као и кајкавска тога времена, а постепено ће је преузимати припадници других црквених редова, мада ће се врло рано наћи у Славонији и нешто писаца свјетовњака, просвјетитељски оријентираних. Један од најизразитијих представника ове струје је Матија Антун Рељковић, чији „Сатир“ својом стихованом формом доприноси образовању специфичног штокавскоикавског литерарнојезичког израза, који стоји под знатним упливом штокавског фолклорног коинеа, мада је у његовој основици један новоштокавски икавски говор.¹⁸

Ова присутност штокавске литературе с донекле изграђеним језиком у непосредном сусједству с кајкавском Хрватском, и то такође код Хрвата по народности, несумњиво је имала неког значаја за формирање свијести о ургентној потреби заједничког језика, а затим и о изванредним могућностима штокавског дијалекта. Посебно је импресионирала чињеница да је овај дијалект на различитим теренима показивао способност да преузме на себе функцију литерарног језика у врло кратком временском периоду. Ипак, све до почетка XIX стољећа у кајкавској Хрватској нема значајнијег заокрета, литература остаје, мање-више, у традиционалним оквирима, а политичке прилике су такве да парализирају сваку иоле значајнију акцију на културном плану. Кајкавци су у ситуацији да се задовољавају стабилизацијом сопственог литерарног израза у правцу кајкавског литерарног коинеа. Изразити знак извјесног застојања је чињеница да се тек концем XVIII в. кајкавска Хрватска укључује у модернију литерарна кретања, тек тада долази до повезивања са европском литературом, тако да ће се тек почетком XIX в. јавити прва одиста снажна и плодна личност првог кајкавског комедиографа Тита Брезовачког. Брезовачки је по професији свећеник, па је

¹⁸ Види Р. Алексић, Језик Матије Антуна Рељковића, ЈФ, IX, Бгд., 1930, стр. 200—203.

тако и Његова комедиографска дјелатност повезана с традицијом приказивања драма на свечаним приредбама у загребачком сјеменишту. Његов је језик изразити загребачки кајкавски мјесни говор с незнатним примјесима других кајкавских говора,¹⁹ али у то вријеме већ с изразитијом вриједношћу литерарног киннеа, тако да овако уобличен на извјестан начин већ представља језичку подлогу за дјелатност књижевника који су се јавили у кајкавској књижевности почетком XIX в. да би у тематском погледу утрли пут новој хрватској књижевности с цетром у Загребу.

Међутим, концем XVIII и почетком XIX в. друштвено-политичке, па и економске прилике у Хрватској врло су неповољне, и то не само у цивилној Хрватској него и на цијелој широкој територији коју настањују Хрвати. Дубровник губи своју самосталност у Наполеоново вријеме, а после Наполеоновог пада наћи ће се у склопу Аустрије, заједно с оним дијеловима хрватске територије који су били у склопу Наполеонове Илирије. Поменуто је да се током XVIII в. у Аустрији нашла и Славонија. Тако, мада је с Дубровником срушено једино упориште хрватске самосталности, с друге стране, највећи дио територија коју насељавају Хрвати као мање-више хомогено становништво нашао се у границама јединствене државне организације, што је до извјесне мјере омогућавало директније и учестаније контакте између Хрвата које су до тада дијелиле државне границе. Наравно, ова се констатација не односи још на Хрвате у Босни и Херцеговини, међутим, без обзира на њихов политички положај у Турској, они на овој територији нигдје немају хомогени национални териториј, као што није случај, мање-више, ни са осталим нацијама на овом тлу. Међутим, Наполеонове ратови и, нарочито, оснивање Наполеонове Илирије, што је све у тијесној вези с јачањем националног тренда у читавој Европи, донијело је револуционарну идеју о уједињавању свих Јужних Славена. Пошто није било услова да се с имало реализма размишља о политичком уједињавању, уједињавање је пребачено на културни план, а тиме и у сферу литерарног језика, као једног од основних предуслова за заједничко дјеловање у сфери културе. То је, у ствари, био и онај главни политички разлог који је натјерао илирце да приме као књижевни језик штокавски дијалект, иако се сам Илирски покрет као идеологија јавља у кајкавском центру Хрватске, у Загребу.

Ови, првенствено политички разлози били су, како је већ показано, надахнути у великој мјери и извјесним ранијим подухватима већ помињаних хрватских књижевника, њиховим мање-више свјесним настојањем да наметну штокавизацију литерарног језика, па и штокавски као литерарни а затим и дјеловањем извјесне старије литерарне традиције, у првом реду оне која је повезивала штокавски дијалект с чакавским и кајкавским у тражењу литерарног хибрида који би задовољио Хрвате свих дијалекатских подручја.²⁰ Тако је једна, у основи неповољна друштвено-политичка ситуација у цивилној Хрватској допринијела томе да се Хрвати истргну из своје затворености у границе једног мање-више

¹⁹ В. о томе у необјављеној тези Ј. Јуранчића, Кајкавско нарјече као књижевни језик у дјелима Тита Брезовачког.

²⁰ В. Комбол М. о. ц., стр. 206—208.

локалног језичког идиома, локалног с обзиром на чињеницу да се кај-
кавски литерарни коине ограничавао на мали круг једног типа кајкав-
ских говора. У том контексту посматрано и са становишта хрватских на-
ционалних интереса напуштање кајкавског као литерарног било је у пу-
ној мјери оправдано и доносило је не само политичке користи него и
знатне плодове на културно-хисторијском плану, у првом реду у прик-
ладној језичкој бази за нову, европски оријентирану хрватску литера-
туру. Како је нови литерарни језик, који тридесетих година XIX сто-
љећа добива функцију стандардног (или, по другој терминологији, на-
ционалног литерарног језика) морао да задовољава најразноврсније, не-
кад и врло специфичне функције, наметала се хитна потреба да се он
што брже формира и, по могућности, у главним потезима и кодификује.
Осим тога, заокрет према европској култури и модерним литерарним
стремљењима захтијевао је на том плану тананији инструмент изража-
вања, такав литерарни језик који би могао одговорити на свим нивоима
савременог књижевног стваралаштва, па и оним најсупериорнијим. Ово
је био импулс који је навео илирце да посегну за оном хрватском лите-
ратуром која је достигла највећи литерарни домет на умјетничком плану,
а то је, свакако, била дубровачка књижевност. Тако је један од угледа
за формирање стандардног језика и за његово нормирање могао да буде
дубровачки, и то не као мјесни говор, него као унеколико нормирани
литерарни коине, дакле, његова писана форма, која је, поред свега, има-
ла и дуготрајну традицију. Поред дубровачке књижевности на штокав-
ском дијалекту постојале су релативно обимне литературе и на другим
теренима, стваране у разним епохама, а уз то и усмена штокавска књи-
жевност, која није била непозната Хрватима других дијалекатских сре-
дина, што су све врло конкретни и убједљиви аргументи у корист избора
штокавског као најприкладнијег идиома који би послужио као база стан-
дардном језику. Међутим, како су намјере илираца биле на културно-по-
литичком плану обједињавања свих Славена, а не само оних који го-
воре српскохрватским језиком, тј. Срба, Хрвата и Црногораца, рјешава-
ње питања стандардног језика било је нешто компликованије. Осим тога,
илирци су до извјесне мјере морали да воде рачуна и о старијој кајкав-
ској и чакавској традицији, о кајкавској посебно и због тога што су има-
ли намјеру да обухвате и словеначки простор. Отуда нестабилност и
колебљивост у погледу чврстине и одређености дате језичке норме, што
проистиче, у првом реду, из потребе да се стандардни језик формира,
тако рећи, преко ноћи, и то уз учешће елемената који припадају разним
језичким идиомима, а које треба умјетним путем интегрirati у дијалект
који служи као основа стандардног језика. Тако се појављује у први
мах и врло дубиозно рјешење у погледу избора рефлекса јата, тзв. ро-
гато е, чији је изговор остајао недефинисан, у ствари, изван норме, мада
знатна фреквенција овога гласа битно утиче на језички профил. Из ис-
тога се разлога код илираца среће и чување традиционалног етимолош-
ког правописа, који је задржавањем и писменим фиксирањем старих кор-
јенова ријечи омогућавао веће приближавање различитих, језички из-
диференцираних јужнословенских ареа. Отуда, такође, и задржавање
старијих морфолошких форми, које је највећи дио штокавских поддија-
леката прерастао, али се још у мањој или већој мјери одржавају у ча-

кавским и кајкавским говорима и у словеначком језику, као што је, нпр. познати наставак ген. пл. -ах.²¹

И у овом погледу од посебног је значаја престиж дубровачког литерарног коинеа, који такође у понечему чува старију традицију, нарочито кад је у питању ортографија. Осим тога, за углед је служио дубровачки литерарни из XVI в., у коме је још много старијих фонетских и морфолошких особина, а и наноса из чакавског, а понешто од тога живи и у дубровачкој литератури XVII в., макар и факултативно. Ипак, овој инконзеквентности илираца у односу према новоштокавском, који су усвајали као базу новоствореног стандардног језика, у великој мјери је доприносила она традиција коју су засновали још протестанти, а наставили кајкавски писци XVII стољећа, а то је тражење рјешења у хибридном језику, спремност на компромис и на интегрирање црта различитих дијалеката у литерарни коине. У том правцу су испољене тенденције нарочито у лексици, за шта је било и највише потребе и могућности, а уз то и одређене повољне климе, јер је овакав третман лексике у хрватској литератури такође стара традиција. Међутим, за разлику од старије традиције више није у питању само увођење чакавске и кајкавске лексике у штокавски рјечнички фонд, то је, прије свега, наслањање у лексици и на дубровачку књижевност, и на славонску, али истовремено и посуђенице из других славенских језика, нарочито из чешког, чија је стандардна форма за илирце и иначе била узор у неким правцима, од чега је понешто остало у језику и до данас. Осим тога, илирци се нису нимало либили да у случају потребе приђу образовању нове лексеме, било као изведенице, било као калка, од којих има и неких врло успјелих. Посебна заслуга за лексикографску дјелатност припада Богославу Шулеку, који је у раду на рјечнику хрватског стандардног језика показао смисао за језичко обликовање, али и све позитивне и негативне особине које прате појаву пуризма.²² Међутим, није безначајна чињеница да се у Шулековом Њемачко-хрватском рјечнику срећу лексеме које је регистровао раније једино Белостенец, чију је лексикографску дјелатност Шулек неминовно познавао, па се, највјероватније, на њој и инспирирао. Белостенчеве идеје о лексици код Шулека су у извјесном правцу и премашене, јер Шулек у свом рјечнику знанственог називља, који је први терминолошки рјечник српскохрватског језика уопће, посеже у недостатку одговарајућих термина и за русизмима, бохемизмима, и за ковањем нових ријечи. Међутим, колико је читав тај посао, као и читав илирски покрет, имао као позадину политичке импулсе, видљиво је по односу према лексици неславенских језика, која је већ у виду туђица и посуђеница егзистирала било у литератури, било у народним говорима сва три дијалекатска подручја. Не само да Шулек, као и остали илирци, води прави рат против свих већ у дијалектима и градском колоквијалном говору примљених и уобичајених германизма, романизма и мађаризма него он замјењује и релативно старе и потпуно усвојене турцизме, које је и Вук Караџић унио у свој српскохрватски рјечник. Међутим, у складу са илирском идеологијом и идејом опћејугославенског литерарног језика њих

²¹ Опширније о том в. Љ. Јонке, Књижевни језик у теорији и пракси, Згб. 1965, стр. 59—66 и д. те стр. 17—20.

²² Види Љ. Јонке, о. ц., стр. 125—150.

замјењује лексеме разних славенских језика, у посљедњем налету и словеначких, нешто пољских и чак прилагођених црквенославенских.²³

Дјелатност илираца била је, у крајњој линији, плодна по својим резултатима, јер се из њиховог рада на конституисању стандардног језика, који се подударио с истовременом и сличном дјелатношћу на српској страни, у крајњој конзеквенци развио заједнички стандардни језик не само Хрвата него и Срба и Црногораца, мада не и опћи јужнославенски. Словенци, који су већ чврсто конституисани као нација, формирали су свој посебни стандардни језик на бази старије традиције, јер ни у својој прошлости ни у савремености нису могли да нађу никакве разлоге за утапање у њима страни штокавски стандард, с Бугарима и Македонцима нису илирци никад успјели да остваре прави контакт.

Тако је на плану стандардног језика преостало уједињење са Србима, које је с Хрватима повезивао штокавски дијалект, којим говори највећи дио и Срба и Хрвата, а на коме је и на једној и на другој страни постојала и одређена усмена или писмена литерарна традиција. Управо у исто вријеме и у Србији се води интензивна борба за увођење херцеговачког новоштокавског као стандардног српског језика, те су се тако интереси илираца Хрвата и вуковаца Срба нашли на готово истој линији. Не може се рећи да током XIX в. није било на хрватској страни одређених отпора оваквом развоју ствари, да није било и конзервативних схватања која су бранила кајкавски у литератури, као и конзервативних илираца који су се одупирали Вуковом пуризму у погледу уношења нештокавских дијалекатских особина у стандардни језик и његовом противљењу да у њему буде било каквих особина које би му давале карактер умјетне хибридне творевине, али је, исто тако, неоспорно да у кајкавској Хрватској од самог почетка илирци нису наишли на неко одлучније и организованије противљење својим идејама, нити систематско одбијање. У начелу су Хрвати кајкавци с доста беневоленције примили одбацивање кајкавског као литерарног, за шта између осталог има особите заслуге друштвено-политичка ситуација у тадашњој Аустро-Угарској, али и одређена старија литерарна традиција која је код најеминентнијих хрватских писаца прошлости била или чисто штокавска, или у већој или мањој мјери прожета елементима штокавског дијалекта. Осим тога, како се види по библиотекама фрањевачких самостана, курзирање литерарних дјела сва три дијалекатска подручја на читавој хрватској територији, а и по Босни и Херцеговини, било је сасвим обична појава, па је и то могло допринијети постепеној штокавизацији и колоквијалног језика одређених слојева, у првом реду грађанства. Сви ти разлози су, несумњиво, помогли илирцима да спроведу своју замисао о усвајању штокавског као стандардног језика за све Хрвате, мада је још читав XIX в. прожет полемикама и тражењем дефинитивних рјешења у многим појединостима стандардног језика, али мање битним, углавном у питањима правописа, донекле и лексике, у далеко мањој мјери око морфолошких и фонетских појединости. Основно питање, међутим, било је ријешено готово у самом почетку: опће и широко усвајање новоштокавског дијалекта као стандардног језика и за оне Хрвате који су по рођењу кајкавци или чакавци. Ипак, стандардизација језика условљена овако спе-

²³ Види Љ. Јонке, о. ц., стр. 20—21.

цифичним политичким моментима носила је већ имплиците и извјесне слабости тако формираног заједничког стандарда са Србима, (мада је заједничка језичка основица несумњива), јер су почетне концепције код Хрвата и Срба полазиле с разних платформи, политичких и језичких, а штокавска традиција се код Хрвата заснивала, уз то, и на друкчијем литерарном коинеу. Све то било је предуслов за развој варијаната, чему је допринио и факат постојања двају културно-политичких центара, који су дјеловали у правцу појачавања варијантских разлика,²⁴ мада ће, несумњиво, зближавање или разилажење варијаната српскохрватског стандардног језика зависити, у првом реду, од ванлингвистичких услова, с обзиром на функционирање стандардног језика као хисторијске категорије.

²⁴ Наравно, постоји и сарајевски и титоградски центар, међутим, у њима не дјелују у истој мјери тенденције дивергирања од осталих центара услијед специфичних друштвено-политичких прилика.